

Evin Özgül

<https://orcid.org/0000-0002-1572-8390>

PhD, Pamukkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey, evinozgul@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Özgül, E. (2024). Eski Anadolu'da Bir Toplum: Hurriler ve Hurri Tanrıçaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), 791-815, <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.715>

Eski Anadolu'da Bir Toplum: Hurriler ve Hurri Tanrıçaları*

Öz

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda önemli bir etnik unsur olan Hurriler, kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'ndan güneyde Kerkük, Musul'a; doğuda Zagros Dağları'ndan batıda Orta Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış bir toplumdur. Bu geniş coğrafyada etkileşimde oldukları toplumların siyasi tarihi ve kültürleri üzerinde önemli rolleri vardır. Dönemin edebi ve dini metinlerinde bu etkileşimi görmek mümkündür. Mezopotamya ve Anadolu arasında bir köprü görevi üstlenen Hurriler, Mezopotamya kültürlerini benimseyip, kendilerinden bazı öğeler katarak bu kültürü Anadolu'ya taşımışlardır. Özellikle dini kavramlar ve uygulamaları genellikle Mezopotamyalılardan Hurrilere, Hurrilerden Hititlere ve kuzeybatı Sami halklarına oradan da Yunanistan ve Roma'ya kadar aktarılmıştır. Hurrilerin kültürel yönden etkileri uzun yıllar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hurriler, Eski Anadolu, Tanrıça

A Society in Ancient Anatolia: Hurri and Hurri Goddesses

Abstract

The Hurri, an important ethnic element in the east and southeast of Anatolia, is a society spread over a wide geography from the Eastern Black Sea Mountains in the north to Kirkuk and Mosul in the south; from the Zagros Mountains in the east to Central Anatolia in the west.

*Bu makale "Eski Anadolu Toplumlarında Tanrıça Tasvirleri (MÖ 2. Binyılın Sonuna Kadar)" (Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2023) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

In this vast geography, they played an important role in the political history and culture of the societies they interacted with. It is possible to see this interaction in the literary and religious texts of the period. The Hurris, who served as a bridge between Mesopotamia and Anatolia, adopted Mesopotamian cultures and carried this culture to Anatolia by adding some elements from themselves. In particular, religious concepts and practices were generally transferred from Mesopotamians to the Hurrians, from the Hurrians to the Hittites and the northwestern Semitic peoples, and from there to Greece and Rome. The cultural influence of the Hurrians continued for many years.

Keywords: Hurrians, Ancient Anatolia, Goddess

Giriş

Eski Anadolu'da MÖ 3. binyıllarında Hattiler, Hurriler, Palalar ve Luviler gibi çeşitli toplumlar yaşamışlardır. Bu toplumların kendilerine özgü dilleri ve kültürleri vardır. Bu toplumlardan biri olan Hurriler, tarih sahnesinde ilk olarak MÖ 3. binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde ve Doğu Anadolu'da¹ özellikle Van Gölü çevresinde görülmeye başlamışlardır. Hurriler MÖ 2. binyılın başlarında doğudan gelen Hitit, Kassit ve Mitanni göçleri ile Eski Önasya'ya yayılmış olan Hurriler, Mısır'da Hiksoslar Devleti, Mezopotamya'da Hurri-Mitanni Devleti, Doğu Anadolu'yu, İran'ın batısını ve Trans-Kafkas Bölgesi'ni içine alan Urartu Devleti ile varlıklarını MÖ 1. binyılın ortalarına kadar sürdürmüşlerdir (Alpman, 1998, s. 27). Dolayısıyla Hurriler, MÖ 3. binyılın başlarından itibaren yaklaşık iki bin yıl gibi uzun bir süre Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda yaşamaya devam etmişlerdir. Hurri-Mitanni, İşuwa, Kizzuwatna, Uruatri-Nairi Konfederasyonları ve Urartu gibi irili ufaklı krallık ve devletler Hurrilerin meydana getirdiği siyasi organizasyonlardır (Bingöl, 2014, s. 116).

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda önemli bir etnik unsur olan Hurriler, kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'ndan güneyde Kerkük, Musul'a; doğuda Zagros Dağları'ndan batıda Orta Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Hâkim oldukları bölgenin güneyinde Mezopotamya, batısında ise Anadolu toplumları ile sürekli etkileşim içinde olmuş dini ve sosyal ilişkiler geliştirmişlerdir (Yıldırım, 2016, s. 2).

1. Hurri Toplumunu

MÖ 3. binyılın başlarından itibaren tarih sahnesinde olan Hurriler Güneydoğu Anadolu'da yaşamış ve daha sonraları Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye² kadar geniş

¹ A. Erzen Hurri kültürünün menşininin Doğu Anadolu bölgesi olduğunu, buradan Kuzey Suriye'ye, kuzeyde Trans Kafkasya'ya ve doğuda Kuzeybatı İran'a (Urmia Gölü) kadar yayıldıklarını belirtmektedir (Erzen, 1992, s. 17).

² Tarih öncesi ve tarihi çağlar boyunca bu bölge Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye- Mezopotamya arasında gidip gelen göçebe çobanlar, ticari kervanlar ve ordular için doğal bir geçiş yolu olmuştur. Fırat, Habur, Dicle nehir vadilerini izleyen ana ve tali yollar üzerinde bulunan yerleşmeler, ekonomik bir faaliyet olarak tarımın yanı sıra özellikle ticaret yapmışlardır (Yakar, 2007, s. 388).

bir alana yayılmışlardır. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda ele geçen buluntulardan Neolitik Çağ kültürü (MÖ 6000-5000) ile Kalkolitik Çağ (MÖ 5000-3000) kültürünün Hurrilere ait olduğu anlaşılmıştır. Dahası MÖ 3. binyıla tarihlendirilen İlk Tunç Çağı kültürü ile Kalkolitik ve Neolitik Çağ kültürleri arasında süreklilik olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu kültür kesintisiz bir şekilde devam etmiştir (Memiş, 2013, s. 38). Ayrıca Hurrilerin yaşadığı geniş coğrafi alan Karaz³, Kherbet Kerak isimli keramiklerin de yayılım alanını oluşturmaktadır (Bingöl, 2014, s. 116). Zira Karaz Kültürü Kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıktıktan sonra tüm Doğu Anadolu'ya sonrasında Kuzey Suriye'ye ve hatta Filistin'e kadar yayılıp hem keramik özellikleri hem de mimari üslubuyla yüzyıllar boyu varlığını sürdürmüştür (Yıldırım, 2016, s. 2).

Hurri tabiri Sumer, Akad, Mısır, Ugarit, Hitit metinlerinde ve Tevrat'ta kavim adı olarak geçmesine rağmen tüm yönleriyle henüz keşfedilmemiştir. Hurrilerle ilgili bilgiler dağınık ve belirsizdir. Bu sebeple Hurri siyasi tarihi bazen dost bazen düşmanı olan komşu ülkelerin tuttuğu kayıtlardan öğrenilmektedir. Hurriler ile ilgili araştırmalardaki zorlukların en önemli nedenleri; Hurrice⁴ tam olarak çözülememesi, Hurri kültür ve siyasi merkezi Waşukanni ve Taide'nin henüz bulunamaması, Hurri arkeolojik malzemelerinin çok zor belirlenmesi ve Hurri-Subartu⁵ meselesinin tam olarak çözülememesidir (Ünal, 1997, s. 12-14). Sadece sınırlı dilbilimsel kaynaklarının incelemesiyle de bu tür sorulara cevap vermek oldukça zordur. Ayrıca Hurrilere özgü olarak tanımlanabilecek bir eser ya da mimari kalıntı da henüz bulunamamıştır. Bir başka sorun ise Hurrilere ilişkin birçok belgenin kişi adlarından ibaret olmasıdır. Nitekim bu belgelerdeki isimler toplumsal gerçekliklerle ilgili güvenilir bir kaynak oluşturmamaktadır (Kuhrt, 2010, s. 371). Hurri kralından bahseden şimdiye kadar en eski belge Akad kralı Naramsin dönemine tarihlendirilmektedir. Bu belgeden Naramsin'in, Hurri kralı Tahişatili'yi

---

³ Karaz kültürü izlerine ilk olarak 1942 yılında Doğu Anadolu'da yapılan, o dönemdeki ismi Karaz bugünkü ismi Kahramanlar olan köyün yakınındaki höyükte yapılan kazılarda rastlanmıştır. Karaz Höyük Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, orta büyüklükte bir höyüktür. Bu yerleşim yerinin adı bu kültürün Karaz kültürü olarak anılmasına neden olmuştur (Işıklı, 2015, s. 48). Karaz Kültürü'nün yayılım bulduğu alanda Erzurum ve civarındaki topraklar merkezi bir konuma sahiptir. Kültürün yayıldığı coğrafya içerisinde Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, İran, Suriye, Filistin ve İsrail gibi 10 devletin toprakları bulunmaktadır (Işıklı, 2015, s. 52).

⁴ Hurri yazı sistemleri, fonolojisi, morfolojisi ve söz dizimi hakkında bilgi için bkz. (Wilhelm, 2008, s. 81-104)

⁵Hurrilerin tarihinden bahsedildiği zaman, Eski Önasya tarihinde "Hurri-Urartu-Subar" sorunu ortaya çıkmaktadır. Sorun, bu kavmin hangi isimle adlandırılacağı, farklı coğrafi mekânlara yine farklı zamanlarda gelip yerleşip, yerleşmedikleri meselesinden kaynaklanmaktadır. Bilim insanları bu konuda dört farklı görüş sunmuştur. Birinci gruba göre söz konusu kavim "Hurri" adı altında isimlendirilmiştir. İkinci grup "Hurri" adı yerine "Subar" ismini tercih etmiştir. Üçüncü grup "Hurri" ve "Subar" adlarında iki ayrı kavmin olduğunu savunmuştur. Aynı kaynaktan farklı zamanlarda gelip ve farklı coğrafi bölgelere yerleşmişlerdir. Dördüncü grup ise "Urartu", "Hurri", "Subar" adlarındaki kavimlerin doğudan aynı kaynaktan farklı zamanlarda geldiklerini ve farklı bölgelere yerleşmiş oldukları fikrini öne sürmüştür. Dolayısıyla bu görüşlerde kesin bir sonuca varılamamıştır (Alpman, 1998, s. 27,28); Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Alpman, 1981, s. 283-312).

esir aldığı öğrenilmektedir (Ünal, 1997, s. 17; Aslantürk, 2018, s. 64). Hurrilerin Anadolu'daki varlığına dair ilk ifade Akadlar Çağı (MÖ 2350-2150) olaylarını anlatan, Boğazköy'de bulunmuş *şar-tamhari*⁶ (Savaşın Kralı) metinlerinde geçmektedir. Anadolu'nun yazısız dönemlerine ışık tutan bu çivi yazılı metinlerden Akad kralı Naramsin'e karşı savaşan Anadolu krallarının isimleri öğrenilmektedir. Bu isimlerden bazıları Nuzi (Yorgantepe) Hurri şahıs isimleri arasında geçmektedir (Alpman, 1998, s. 28; Yiğit, 2005, s. 57). Bu metinlerde Akad Kralı Naram-Sin'in Sedir ormanlarını (Amanoslar) ve Gümüş Dağlarını (Toroslar) aşarak Anadolu'ya girdiği ve Hatti kralı Pampa'nın önderliğinde toplanan 17 devletin krallarına karşı savaştığı anlatılmıştır. Metinde Naram-Sin tarafından söylendiği kabul edilen "*Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim. O zaman savaşçularıma binlerce düşman askeri hiç mukavemet edemedi.*" (KBo III, 13) cümlesi Hurri nüfusu ve kent yöneticilerinin bölgede önemli bir nüfus yoğunluğunu oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Yıldırım, 2016, s. 3).

Bunun yanı sıra Kültepe metinlerinde Hurrice sözcük ve isimlerin geçmesi, Hurrilerin anavatanları olan Doğu Anadolu'dan güneye ve batıya Anadolu'nun içlerine doğru göç etmiş olduklarını göstermektedir (Ünal, 1997, s. 18). Ayrıca Anadolu'da Asurlular gibi ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır (Roaf, 1990, s. 108; Akurgal, 2005, s. 173; Bryce, 2005, s. 56). Böylece bu dönemde Orta Anadolu'ya kadar uzanan bir Hurri etkisi görülmektedir. Kültepe'de bulunan bir metinde, Kaniş Kralı'na yollanan mektubun göndericisi olarak geçen Mama Kralı Anum-Hirbi'nin adının Hurrice olduğu kabul edilmektedir (Wilhelm, 1989, s. 12; Yiğit, 2005, s. 57). Bu metin Kahramanmaraş'ın Göksun ilçesi sınırları içerisinde olduğu tahmin edilen Mama şehrinin yöneticisi Anum-Hirbi'nin, Kaniş kralı Warşama'ya gönderdiği mektuptur. Bu tarihten itibaren Hurrilerin yayılma alanlarına artık Doğu Akdeniz sahilleri dahil olmuştur (Ünal, 1997, s. 18).

Hitit Krallığı'nın kurulmasından sonra Hititler, dış politikada ağırlığı Güneydoğu Anadolu bölgesine ve Kuzey Suriye'deki zengin topraklara vermiştir. Zira bu politika Hitit tarihi boyunca devam edecektir. Hurrilerin yoğun olarak yaşadıkları bölge Hitit ilgisi altına girmişken, bu iki kavmin kültürel yönden etkilenmemesi de kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla Eski Hitit Krallığı'nı takip eden dönemlerde hem politik hem de kültürel alanda Hurrilerin Hititler üzerindeki yoğun etkisi açıkça izlenebilmektedir (Yiğit, 2005, s. 57). Özellikle Eski Hitit Krallığı dönemi yazıtları, Hurriler ile ilgili birçok bilgi sunmaktadır. Bu malzemelerde bazı belirsizlikler olmasına rağmen yine de büyük önem taşımaktadırlar (Kuhrt, 2010, s. 374).

---

⁶ Şar-tamhari metinleri üç nüsha halinde ele geçmiştir. Bu nüshalar; Mısır'da Tel el Amarna'da, Mezopotamya'da Lagaş'ta ve Anadolu'da Hattuşa kazılarında bulunmuştur (Memiş, 1986, s. 60).

Bu bilgiler ışığında Hititler ile Hurrilerin ilk münasebetlerinin dostane olmadığı anlaşılmaktadır. Belirtildiği gibi Hititler tarihleri boyunca Kuzey Suriye'ye hâkim olmak istemişlerdir. Bu sebeple Hitit kralı I. Hattuşili Halep'e yaptığı sefer sırasında Hurrilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. I. Hattuşili'nin yıllıklarından öğrenildiği kadarıyla kral önce Hurrilerin yaşadığı Alalah'a (Tell-Açana - Hatay sınırları içerisinde) saldırı düzenlemiş daha sonra Urşu (Urfa) şehrini almıştır (Alpman, 1998, s. 29; Ünsal, 2013, s. 76). I. Hattuşili, ülkesinin doğu kesimlerinin ağır ve yıkıcı bir Hurri istilasına uğradığından da söz etmiştir. Ayrıca halefi I. Murşili'nin⁷ krallığı döneminde Kuzey Suriye'de Hurri krallarının olduğu bilinmektedir. Nitekim I. Murşili Halep'in doğusunda ve Babil'in batısında önemli bir Hurri siyasal varlığıyla karşılaşmıştır. Bir diğer yazılı kaynak olan Telipinu Fermanı'nda da Hurri saldırılarından bahsedilmiştir (Kuhrt, 2010, s. 374; Alpman, 1981, s. 296).

Hurriler, birbirinden bağımsız küçük topluluklar halinde yaşayıp MÖ 2. binyılın ortalarında Hint-Avrupalı Mitannilerle birleşerek Hurri-Mitanni Devletini kurmuşlardır. Bu devlet Hitit belgelerinde "Mitanni", Asur yazıtlarında "Hanigalbat" olarak geçmektedir. Yönetici sınıfın Mitannilerden halkın büyük bir kısmının Hurrilerden oluştuğu bu devlet, Yakın Doğu'da Mısır'dan sonra ikinci büyük siyasal güç olmuştur (Bryce, 2003, s. 30; Akurgal, 2005, s. 173; Brandau, 2004, s. 123). Devlete ait resmi metinler bulunmadığı için Mitannilerin siyasi tarihi hakkında bilgi vermek oldukça güçtür. Nitekim Mitanni Devleti'nin başkenti Waşukanni'nin henüz bulunamaması ve Mitanni devlet arşivinin keşfedilmemiş olması nedeniyle Mitanni tarihi bütün ayrıntılarıyla bilinmemektedir. Ancak Nuzi ve Alalah'ta bulunan Akad çivi yazısıyla yazılmış metinler bu devlet hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Amarna mektupları ve Boğazköy vesikaları da Mitanni Devleti hakkında bilgi vermektedir. Böylece Mitannilerin siyasi tarihi hakkında kısmen de olsa yorum yapılabilmektedir (Memiş, 2018, s. 300).

Hurri-Mitanni Devleti'nin tarihinde karşılaşılan en büyük problemlerden biri kronoloji meselesidir. Kral listeleri bulunmadığı için Mitanni krallarının saltanat yılları tam olarak bilinmemektedir (Memiş, 2018, s. 301). Ancak Alalah kazılarında bulunan iki yazıt üzerindeki mühür baskılarından ilk iki kralı Kirta ve oğlu Şuttarna olduğu tespit edilmiştir. Sonraki Kral Parratarna ülkede siyasi birliği sağlamış, Kizzuwatna, Nuzi gibi bölgelere kadar sınırlarını genişletmiştir (Köroğlu, 2012, s. 125,126). Daha sonra tahta geçen Mitanni kralı Şauşşatar ise Asur topraklarını egemenliği altına almıştır. Mitanni kralları içinde hakkında en fazla bilgiye

---

⁷ I. Murşili, Babil'i fethettikten sonra ülkesine dönerken Hurri askerlerinin saldırısına uğramış fakat çok fazla zarar görmemiştir. Hititlerle Hurriler arasındaki asıl mücadele Babil'i fetheden I. Murşili'nin, eniştesi Hantili tarafından öldürülmesiyle başlayan ve yaklaşık 50 yıl süren "Gasıp Krallar Devri"nde yaşanacaktır (Memiş, 2018, s. 298).

sahip olunan Kral Tušratta'dır. Amarna mektuplarından öğrenildiğine göre kral Mısır firavunları ile yakın diplomatik ilişkiler içerisindeydi. Ayrıca Tušratta'da selefleri gibi Mısır ile akrabalık bağı kurarak, siyasal bir güç elde etmek istemiştir. Bu sebeple kızı Taduhepa'yı III. Amenofis'e eş olarak göndermiş, daha sonrasında IV. Amenofis prensesi eş olarak almıştır (Alpman, 1981, s. 307, 308). Fakat bu siyasal güç çok uzun sürmemiş, Hitit kralı I. Šuppiluliuma'nın askeri gücü ve izlediği politika Mitanni Devleti'ni zayıf düşürmüştür (Akurgal, 2005, s. 178). Asur'un yükselişi ve bölgede yeniden söz sahibi olmasıyla Asur Kralı I. Salmanassar Mitanni egemenliğine son vermiştir (Köroğlu, 2012, s. 128; Bryce, 2003, s. 35). Yoğun Hurri nüfusu ve baskın kültürü karşısında komşuları Hitit ve Asur devletlerinin düştükleri zor durum bu dönemde Hurri gücünün ulaştığı noktayı işaret etmektedir (Bingöl, 2014, s. 116). Bu dönemden sonra Hurri ve Mitanni ismine belgelerde rastlanmamıştır. Bu durum Hurri toplumunun Asur Devleti'nin geleneksel politikası olan zorunlu iskâna tabi tutulduklarını ve bölgeden uzaklaştırıldıklarını düşündürmektedir. Ayrıca bölgede Hurri dilinin yerini Arami dilinin alması Hurrilerin ya tamamen asimile olduklarını ya da bölgeden göç ettirildiklerini göstermektedir (Yıldırım, 2016, s. 3, 4).

Yine de Hurrilerin kültürel yönden etkileri uzun yıllar devam etmiştir. Özellikle Hititleri birçok alanda etkilemişlerdir. Bunların başında dil, din, edebiyat, mitoloji, büyü, tıp, kıyafet, silahlar ve kadın hakları gibi konular gelmektedir. Hurriler kendi kültür öğeleri yanında Mezopotamya kültürünü de Hititlere aktarmışlardır. Eski Babil çivi yazısının Hurriler üzerinden Hititçeye adapte edilmiş olması bunun bir örneğidir. Hurrilerin başka toplumlara verdikleri kültür öğelerinin ise neler olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu ancak kapsamlı bir Hurri kültür merkezinin keşfedilmesinden ve Hurri kültürünün tüm yönleriyle tanınmasından sonra mümkün görünmektedir (Ünal, 1997, s. 23).

Hurri dilinin çözülmesi ise Hitit dilinin de çözülmesinde önemli rol oynayan Amarna Arşivi'nin 1887 yılında bulunmasıyla başlamıştır. Bu arşivde Mitanni Kralı Tušratta'nın (MÖ 1360 -?) III. Amenhotep'e yazdığı bir mektup bulunmuştur. Uzun bir metin olan (450 satırdan fazla) mektup Hurricedir. Tušratta'na bu mektuplarda kendisini "Mitanni Kralı" olarak tanıttığından dolayı mektuplardaki dil "Mitannice" olarak değerlendirilmiştir. Fakat 1906 yılından itibaren Boğazköy'de bulunan Hititçe-Akadca ve Hurrice metinler sayesinde aslında bu dilin Hurrice olduğu anlaşılmıştır (Ünal, 1997, s. 13). Hurrice Sumerce, Urartuca ve Türkçe gibi bitişken bir dil yapısına sahiptir. Bu dillerden Urartuca'nın Hurrice ile akraba olduğu bilinmektedir. Hurrice yazılmış tabletler daha çok Hattuša (Boğazköy), Şapinuva (Ortaköy), Suriye'de Ugarit (Ras Şamra), Tell Hariri (Mari), Alalah, Nuzi, Nippur, Yukarı Mezopotamya'da Tell Brak ve Mısır'da Amarna gibi merkezlerde bulunmuştur. Özellikle

Hattuşa'da bulunan Hurrice metinlerin büyük bir kısmı dini içeriklidir. Hurri kültürünün Hititler üzerindeki etkisi Hitit hanedan üyelerinin Hititçe isimlerin yanında Hurrice isimler kullanmış olmalarında açıkça görülmektedir. II. Tuthaliya'nın eşi Nikalmati ve I. Arnuwanda'nın eşi Ašmunikal ve III. Tuthaliya'nın eşleri Taduhepa ile Šata(n)tuhepa örnek gösterilebilir. Ayrıca III. Muršili'nin Hurrice adı Urhi-Tešup, IV. Tuthaliya'nın Taşmi-Šarruma'dır. II. Muwatalli'nin eşi Tanuhepa ve III. Hattušili'nin eşi Puduhepa'nın adı da Hurricedir (Alp, 2001, s. 19-21).

Hurri kültürünün, Hititlerde etkili olduğu diğer bir alan ise mitolojidir. Hurriceden Hititçeye birebir uyarlanmış Hurri kökenli efsaneler vardır. Bunlar; *Kumarbi Şarkısı*⁸, *Koruyucu Tanrı'nın Şarkısı*, *Gümüş'ün Şarkısı*, *Hedammu Şarkısı* ve *Ullikummi Şarkısı*'dir. Bunların yanı sıra masal tarzında kaleme alınmış *Bir Yılda Otuz Çocuk Doğuran Kaneş Kraliçesi/Zalpa Kenti Masalı*, *Appu ve İki Oğlu masalı*, *Avcı Keşşi*, *Karısı ve Annesi masalı*, *Gurparanzah masalı*, *Güneş Tanrısı*, *İnek ve Balıkçı masalı* gibi Hurri etkisinde yazılmış eserlerdir (Karauğuz, 2015, s. 24-28).

Hurrilerin, Eski Anadolu at yetiştiriciliğinde de önemli bir yeri vardır. Hurrili uzmanlar at eğitimini Boğazköy, Ugarit, Alalah ve Asur'a kadar yaymışlardır. Nitekim bu yerleşim yerlerinde at eğitimiyle ilgili çivi yazılı metinler bulunmuştur. Özellikle Hititler at terbiyesi için Hurrili at uzmanlarından yararlanmışlardır. Hititler Mitanni'den *Kikkuli* isimli bir at eğitimcisini Hattuşa'ya davet ederek ona Hitit dilinde bir "At Eğitimi Uzmanlık El Kitabı" yazdırtmışlardır. Kikkuli Hatti ülkesine muhtemelen tek başına gelmemiş yanında çok sayıda seyis ve asistan da getirmiştir. Kikkuli metninin dünyanın ilk bilimsel at eğitim kitabı olduğu kabul edilmektedir (Ünal, 2013, s. 45). Ayrıca Asur kralları da at yetiştiriciliğini Hurrilerden öğrenmişlerdir (Lloyd, 1998, s. 33).

Sonuç itibarıyla Hurriler, Güney Mezopotamya'dan gelen Sumer-Sami (Akad, Babil, Asur) kültürlerini benimseyip, bunlara kendilerinden bazı öğeler katarak bu kültürü Anadolu'ya ve Doğu Akdeniz'e taşımışlardır. Kültürler arasında bir köprü görevi üstlenmiş ve bu kültürlerin Eskiçağ'ın batı dünyasına (Girit, Hellas ve İtalya) geçmesinde de etkili olmuşlardır (Alpman, 1998, s. 27; Landsberger, 1945, s. 147).

Bu kültürel etkileşim Kuzey Suriye limanları ile Hellas arasında canlı bir ticaret ilişkisi ile gerçekleşmiştir. Bu sebeple Eski Doğu ve Eski Batı dünyaları Akdeniz'in bu limanlarında

---

⁸Hurrilerin "tanrıların kralı" olarak adlandıkları Kumarbi üzerine yazılan ünlü eserlerinden biridir. Bu eserin Hurriceden Hititçeye çevrili Hattuşa'da bulunmuştur. Daha sonraları Fenikeliler ve Geç Hitit Beylikleri ile Hellenlere geçmiş ve Homeros ve Hesiodos'un eserlerinde büyük etkisi olmuştur (Akurgal, 2005, s. 180).

birbirleriyle karşılıklı kültür alışverişi ile birlikte bir takım fikir ve manevi unsurlar da alıp vermişlerdir (Çapar, 1979, s. 189, 190).

2. Hurri Dini

Politeist (çok tanrılı) din anlayışına sahip olan Hurriler, tarihleri boyunca yabancı tanrılarla karşılaşmış, onları kendi panteonlarına kabul etmiş ve bazen de benzer nitelikteki tanrılarıyla birleştirmişlerdir. Rahipler, özellikle Mezopotamya dini eserlerini kopyalayıp, onları Mezopotamya tanrılarıyla özdeşleştirerek zenginleştirmişlerdir (Wilhelm, 1989, s. 49). Dolayısıyla Hurrilerde din sağlam kurallara bağlı olup güçlü rahipler elinde çok iyi bir biçimde örgütlenmiştir. Bu özdeşleştirme sonucunda Hurri dini tek tip sistemden oluşmamaktadır. Geniş bir alana yayılmış olan Hurrilerin inançları şaşırtıcı bir şekilde tutarlı olsa da doğu ve batıdaki panteonlar arasındaki farklılıklar yerel kültürlerle temastan kaynaklanan farklılıklar olarak görülmektedir (Popko, 1995, s. 95).

Hurri dini hakkındaki bilgiler, Hurri kaynaklarının sınırlı olmasından dolayı Hitit çivi yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Özellikle Hattuša ve Şapinuva arşivinde bulunmuş olan büyü ritüelleri ve çok sayıda dini metin Hurri dininin Hititler üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Hurrilere ait olduğu düşünülen tanrılar, Hitit çivi yazılı metinlerinde özellikle tanrı/kurban listelerinde yer almaktadır (Kıymet, 2019, s. 459, 460).

Hititlerde Hurri tanrılarının benimsenmesi Eski krallık döneminin ilk aşamalarında gerçekleşmeye başlamıştır. Bu etkilenme sürecinde I. Hattuşili ve I. Murşili'nin Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Hurri krallıklarına karşı sürdürdükleri çatışmalar ve Halep kentinin fethi etkili olmuştur (Kıymet, 2019, s. 461). Daha sonra Hitit kralı III. Hattuşili'nin Lawazantiyalı⁹ (Kizzuwatna) rahibin kızı Puduhepa ile evlenmesiyle Hitit dini büyük oranda Hurri etkisi¹⁰ altında kalmış, Hitit panteonunda Hurri tanrılarının sayısı artmıştır. Bu din Hitit ülkesine yayılmış ve bir takım dini reformlar gerçekleştirilmiştir. Nitekim Hitit çivi yazılı belgelerde sayıca çok fazla olan Hurri tanrılarının Hitit panteonunda çok önemli oldukları görülmektedir. Ayrıca söz konusu belgelerde bu tanrılarının nasıl kutsandıkları da anlatılmaktadır (Akurgal, 2005, s. 180; Aslantürk, 2018, s. 71; Kuhrt, 2010, s. 392). Böylece Lawazantiya kültürüne ait birçok unsur Hurriler aracılığıyla Anadolu'ya taşınmıştır. Boğazköy'de bulunmuş bir metindeki muğlak ifadeye dayanarak Hattuša'da bir Kizzuwatna mahallesinin olduğu hatta burada kentin en yüksek yerinde yapılmış olan bir tapınağın bu mahallenin içinde ve Hurri tanrılar çifti Teşup ve Hepat'a vakfedilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak

⁹ Lawazantiya'nın Elbistan-Karahöyük olabileceği düşünülmektedir (Yiğit, 1997, s. 1-14).

¹⁰ Hurri etkisini tamamen III. Hattuşili zamanına tarihlemeye kuşku ile yaklaşılmakta, bunun nasıl olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Kesin olan şey Kizzuwatna'nın belirgin biçimde Hurrileştiği ve çok kısa bir süre içinde Mitanni Devleti'nin parçası olduğudur (Kuhrt, 2010, s. 376).

A. Ünal, Hurrilerin nüfus olarak Anadolu’da çoğunluğu oluşturduklarını ve Hurri etkileri olarak karşımıza çıkan olguların aslında birlikte yaşayan iki toplumun ortak ürünü olduğunu vurgulamaktadır (Ünal, 1997, s. 23, 24).

Günümüze kadar ulaşan ve Hurri kültürüne ait izler taşıyan mitolojik kayıtlarda, tanrılar genellikle insan şeklinde düşünülmüştür. İnsanlar gibi yaşadıkları, ölümlü olarak nitelendirildikleri ve tanrılık vasfının babadan oğula geçebildiği görülmüştür. Hurrilerin yayıldıkları alanın çok geniş olması ve bu coğrafyalarda etkileşimde buldukları kültürlerin çok çeşitli olması nedeniyle Hurri panteonu, mitleri, mitolojileri, kültleri ve dinsel ayinleri homojen kalmamıştır. Hurri panteonundaki yabancı tanrılara bakıldığında bu etki net bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Dinçer, 2018, s. 161).

Bunun yanı sıra Hurriler tanrılarının anikonik (benzetmesiz) temsillerini de aynı şekilde kutsamışlardır. Bu anikonik temsillere örnek olarak kült stelleri, güneş diskleri, kaplar, silahlar ve bazen tam olarak bilinmeyen diğer nesnelere verilmektedir. Eski Hitit Dönemi’yle karşılaştırıldığında, tapınılan nesnelere sayısı Hurri etkisi altında büyük ölçüde artmıştır (Popko, 1995, s. 101).

Diğer taraftan anıtsal sanatta güzel bir sentez örneği; Fırtına Tanrısı Teşup ve eşi Hepat’ın tasvir edildiği Yazılıkaya kaya kabartmalarında görülmektedir. Dini kavramlar açıkça Kizzuwatna ve Kuzey Suriye geleneklerinde, sanatsal anlayışında kök salmıştır (Wilhelm, 1989, s. 84).

Hurrilerin kült uygulamaları hakkında çok az şey bilinmektedir. Ancak kült uygulamalarını kutsal açık alanlarda veya tapınaklarda enstrümantal veya koro müziği eşliğinde tanrı tasvirlerine kutsal yağ sürüp, yiyecek ve içecek sunuları yaparak gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (Fulco & Barnabe, 2005, s. 4232).

Bazı metinler müzik eşliğinde ilahiler gibi okunmuştur. Eserler, sunulacak kurbanlar sayesinde tanrılarının insanları sevecekleri, bereketsizliği ortadan kaldıracakları, ekinlerin bereketli olacağı ve kısır kadınların kocaları için çocuklar doğuracakları ümidiyle bir ilahi şekilde okunmaktadır (Ünal, 1997, s. 24, 25).

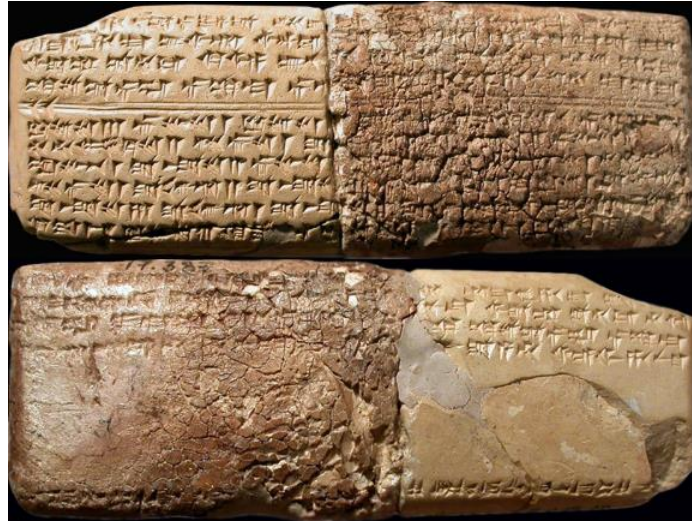
Bu bağlamda dünyanın en eski şarkısı bir “Hurri İlahisi” kabul edilmektedir. Hurri İlahisi’nin yazılı olduğu tablet (Hurrian Hymn No: 6¹¹) 1950’li yıllarda Fransız arkeolog Claude Schaeffer tarafından Ras Şamra antik kentinde yürütülen kazılarda bulunmuştur. Bu tablet çoğu kırık olan yaklaşık yirmi dokuz çivi yazılı tabletten oluşan koleksiyonun bir parçası olarak ele geçmiştir (Dumbrill, 2019, s. 61).

---

¹¹ H6 tabletinin deşifasyonu hakkında bilimsel yayın için bkz: (Duchesne-Guillemin, 1984).

Tabletin üst kısmındaki dört satırda sadece birkaç kelime tanınmıştır. Bu kelimelerden biri Ay Tanrısı'nın karısı Tanrıça Nikkal'dir. Hurri İlahisi'nin sözleri Hurrice, notaları Akadca yazılmıştır. (Duchesne-Guillemine, 1984, s. 14). (Res. 1). Tabletten birinci bölümünde ilahinin sözleri, ikinci bölümde müzik ve ritim verilmiştir. Üçüncü bölüm kolofondur. Metinlerde Ammurabi ve İpşali adlı iki isimden bahsedilmiştir. Ayrıca dört Hurri bestecisinin ismi geçmektedir. Bunlar: Tapşihun, Puhiyanna, Urhiya ve Ammiya'dır. Dolayısıyla bu tablet dünya müzik tarihinde bestecilerin isimlerinin öğrenildiği ilk örnektir (Dumbrill, 2019, s. 62). Ayrıca Hurri İlahisi'nin notasyonuna bakan bilim insanları Eski Yunan'a atfedilen müzik teorisinin MÖ 1400'de, Pisagor'dan bin sene önce yaşamış Hurriler tarafından bilindiğine işaret etmektedirler (Alpaydın, 2020, s. 154).

Resim 1: Üstteki resim tabletin ön yüzünü, alttaki resim arka yüzünü göstermektedir. (Dumbrill, 2019, s. 61)

Hurri dininin etkileri, Hitit resmi panteonunda özellikle Yazılıkaya kabartmalarında tasvir edilen tanrı ve tanrıçalarda açıkça görülmektedir. Burada Hitit panteonun tanrıları Hurri sistemine göre dizilmişlerdir. Bu tanrı kabartmalarının yanında tanrı isimleri Luvi Hiyeroglifi ile Hurrice yazılmıştır (Arıkan, 1998, s. 278). Yazılıkaya A odasında yer alan tanrılar Hurri-Kizzuwatna panteonunun çekirdeği gibidir. Çünkü burada görülen, eril-dişi karşıtlığı şeklinde ve önem sırasına göre tasvir edilmiş tanrılar Kizzuwatna kökenli metinlerde de hemen hemen benzer biçimde görülmektedirler. Yazılıkaya'nın tanrılarını çeşitli ritüellerde, (H) işuwa bayramında ve kaluti (sunu döngüleri) adı verilen metinlerde Hurri tanrılarının, bu önemli kutsal mekânda tasvir edilmiş olmasından dolayı Hitit Devleti'nin sonuna doğru panteonunun tamamen Hurrileştiğini söylemek mümkündür (Kıymet, 2019, s. 477, 478). Sonuç olarak MÖ 2. binyılda Hurriler, Anadolu'nun güneydoğusundan Orta Anadolu'ya kadar göç etmeye başladıklarında daha önce yaşadıkları coğrafyanın zor koşulları neticesinde günlük hayata uygulanabilir din anlayışları ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın mistik yönü ağır basan dini

inançları arasında bağ kurmuşlardır. Hurriler, Mezopotamya toplumlarının din anlayışlarını ya doğrudan benimsemiş ya da kendi inançlarına uydurarak kabullenmişlerdir. Bunun yanı sıra benimsedikleri din anlayışlarını da bu bölgelerde yaşayan diğer toplumlara yavaş yavaş kabul ettirmişlerdir. MÖ 2. binyılın ortalarına gelindiğinde Hurri dini bir taraftan Hitit dünyasında, diğer taraftan sahip oldukları mitoloji, tapınma sistemi ve panteonlarıyla Mezopotamya ve Kuzey Suriye’de yaşayan toplumlar tarafından geniş ölçüde kabul görmüştür (Yıldırım, 2019, s. 1241). Öyle ki Hurriler özellikle doğudan batıya dini kavramların ve uygulamaların aktarım kaynağı olmuştur. Yaklaşık üç bin yıl boyunca bu tür fikirler genellikle Mezopotamyalılardan Hurrilere, Hurrilerden Hititlere ve kuzeybatı Sami halklarına (Amoritler, Kenanlılar ve Fenikeliler) oradan Yunanistan ve Roma’ya kadar aktarılmıştır (Fulco & Barnabe, 2005, s. 4230).

3. Hurri Panteonu ve Tanrıçaları

Hurri panteonu hakkında dolaylı olarak bilgi veren iki adet liste vardır. Bunlardan birincisi Ras Şamra-Ugarit adıyla bilinen liste, ikincisi Boğazköy’de Yazılıkaya’da tasvir edilmiş olan Kapadokya Komanası’nın listesidir. Bu iki liste dışında Hurri tanrılarının adının geçtiği bir diğer merkez ise Kültepe’dir. Kültepe’de bulunan belgelerin birçoğu ticaretle ilgili olsa da dolaylı olarak tanrılardan, tapınaklardan, rahiplerden, kurban ve adaklardan ve diğer dini konulardan bahsedilmektedir. Bu belgelerdeki kısıtlı verilerden yola çıkarak bu dönemde tapınım gören tanrılar hakkında az da olsa bilgi edinilmektedir. Söz konusu metinlerde bayramından, tapınağından, rahibinden bahsedilen ve adı teofor isimlerde geçen tanrılar Anna, Harihari, Heşue, Kura, Nipas ve Parka’dır. Bunun dışında Kültepe metinlerinde Hurri tanrıları arasında Hepat, Heşui ve Kurra’nın adı geçmektedir (Dinçer, 2018, s. 159, 160).

Büyük oranda Mezopotamya kültürünün etkisinde kalmış Hurri panteonunda (Kınal, 1987, s. 209) kendi tanrılarını MÖ 2. binyılda Kuzey Suriye kentlerinde, Mezopotamya tanrıları ile eşleştirmesi sonucunda şu tablo ortaya çıkmaktadır: Kumarbi/Enlil/Dagan, Teşup/Işkur/Hadda, Şa(w)uşka/Inanna/Iştar, Şimegi/Utu/Şamaş ve Kuşuh/Nanna/Sin. Hurrilerin kendi tanrıları ise Teşup, Şa(w)uşka, Güneş Tanrısı Şimegi, Ay tanrısı Kuşuh, Kumarbi ve Yeryüzü-Gökyüzü çiftidir. Bu tanrılar Hurrilerin olduğu her alanda Zagros Dağları’ndan, Akdeniz’e ve Güneydoğu Anadolu’ya kadar tapınım görmüşlerdir (Kıymet, 2013, s. 90, 101). Bu tanrılara ek olarak yeryüzü, cennet veya dağlar, nehirler gibi kişisel olmayan tanrılara da tapmışlardır. Dağlar, Fırtına Tanrısı’nın arkadaşları ve ayrıca bağımsız tanrılar olarak kabul edilmiştir (Fulco & Barnabe, 2005, s. 4231). Böylece Eski Anadolu toplumlarının dağlara ve nehirlere tapınımı Hurri etkisi altında güçlenmiştir. Bu andan itibaren

gök ve yer, dağlar ve nehirler hem resmi hem de yerel panteonların ayrılmaz bir parçası olacaktır (Popko, 1995, s. 96).

Anadolu'daki Hurri panteonu ise; Fırtına Tanrısı *Tešup* (Hurrice), eşi Güneş Tanrıçası *Hepat*, oğulları *Šarruma* ve kızları *Alanzu*, Tešup'un boğaları *Šerri* ve *Hurri*, Ay Tanrısı *Kušuh* ve eşi Tanrıça *Nikkal*, çift cinsiyetli ve Hurri dilinde adı "büyük (tanrıça)" anlamına gelen, Mezopotamya'nın önemli tanrıçalarından İstar ile özdeşleşen Savaş ve Aşk Tanrı(ça)sı *Šauška*, Savaş Tanrısı *Aštabi*, başlangıçta Aşk Tanrıçası, kehanet uygulamalarının koruyucusu olarak düşünülen Tanrıça *İshara*, yeraltı dünyasının Tanrıçası *Allani*, en eski Hurri mitosu kahramanı Tanrı *Kumarbi* ve eşi Tanrıça *Šala*, Tanrı Ninurta'nın eşi Tanrıça *Nabarbi*, Doğum ve Talih Tanrıçaları *Hudena* (ve) *Hudellurra*, Tanrıça *Taru Takidu*'dan oluşmaktadır (Aslantürk, 2013, s. 16; Aslantürk, 2018, s. 71). Daha önce de belirtildiği gibi özellikle Yazılıkaya'da tasvir edilen tanrı ve tanrıçalar Hurri panteonunu yansıtmaktadır (Taracha, 2009, s. 118; Ünal, 1997, s. 23).

Hurri panteonun başında Tešup ile birlikte yer alan Hepat Hurrilerin yoğun olarak yaşadıkları Güneydoğu Anadolu kentleri Şamuha, Kummanni, Hurma, Uda, Wašudawanda, Apzišna, Şulupaša ve Katapa'da tapınım görmüştür (Ünal, 2003, s. 90; Ünal, 2016, s. 83). Hitit çivi yazılı metinlerinde tanrıçanın adı genellikle Hepat, bazende "-šu" eki ile birlikte Hepad(d)uş olarak geçmektedir. Aynı isim Hurrice metinlerde ise Hewat şeklinde kullanılmış ve bundan dolayı Tevrat'taki Havva (Eva) Hurri Tanrıçası Hewa(t) ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır (Bossert, 1951, s. 325). Ancak A. Alpman, Hepat ile Havva arasındaki bağlantının sadece isim benzerliğinden başka bir şey olmadığını belirtmektedir (Alpman, 1980, s. 119).

Tanrıça Hepat, Fırat Nehri'nin batısında yaşayan Hurriler arasında Tešup'un eşi olarak kutsanmıştır. Ebla'da bulunan MÖ 3. binyıl metinlerinde Hepat'tan Suriye'nin büyük tanrıçası olarak söz edilmiştir. Anadolu'da bir aslan üzerinde ayakta dururken, üzerinde uzun bir pelerin ve başında polos¹² ile temsil edilmiştir. Hitit çiviyazılı metinlerde kendisinden "Cennetin Kraliçesi" ya da "Cennetin Hanımı" şeklinde bahsedilmiştir. Tanrıça, Suriye'nin birçok şehrinde ve Orta Hitit Döneminden itibaren Anadolu'da kutsanmıştır (Popko, 1995, s. 97). Hitit panteonunda Hepat verimlilik tanrıçasıdır. Ayrıca hem göksel tanrıça olarak gökcismi görünümünde, hem de güneş batarken yerin derinliklerine inmek için göğü terk ettiğinden yer altı tanrıçası olarak görülmüştür (Uncu, 2013, s. 356). Güneş Tanrıçası kültürünün Anadolu'daki en iyi bilinen tapınağı Arinna¹³ kentinde olduğu için bu tanrıça, Arinna'nın Güneş Tanrıçası olarak da bilinmektedir (De Martino, 2006, s. 91). Tanrı listelerinde tanrıçalar safında ilk sırada

¹² Bir çeşit silindirik antik başlık (Saltuk, 1997, s. 143).

¹³ Arinna kentinin Boğazköy'e yaklaşık 25 km. uzaklıkta bulunan Alacahöyük olduğu kabul edilmektedir (Çelik, 2014, s. 98).

yer almıştır. III. Hattuşili Dönemi'nde Arinna'nın Güneş Tanrıça'sı ile özdeşleştirilmiş ve Hatti ülkesinin en üst tanrıçası konumuna getirilmiştir (Kıymet, 2013, s. 138).

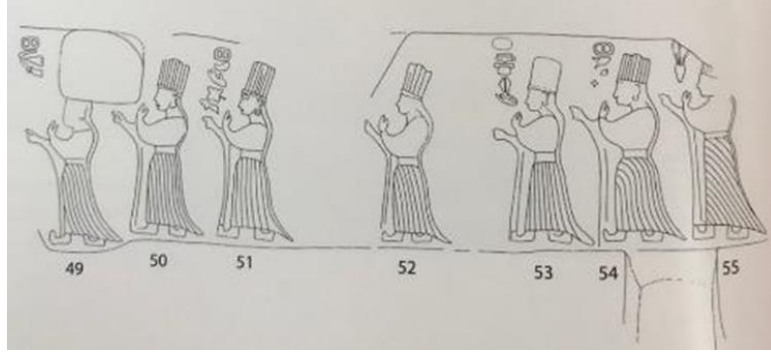
Panteonundaki bir diğer tanrıça *Nikkal/Ningal* ise Sumer kökenlidir. Hitit kültü metinlerinde Nikkal, önemli Hurri tanrıçaları arasında sayılmaktadır (Popko, 1995, s. 100). Sumer Ay Tanrısı'nın eşi; Güneş Tanrısı'nın annesi olarak geçen tanrıça, adını Sumer'in NIN.GAL "büyük kız kardeş/ kocakarı" sından almıştır (Aslantürk, 2017, s. 23; Wilhelm, 1989, s. 53). Tanrıça Nikkal'in en önemli kült merkezlerinden biri Ugarit şehridir. Tanrıça'nın kültü Mezopotamya'dan Suriye ve Anadolu'ya yayılmıştır. Tanrıça'nın adı, Hitit kralı II. Tuthaliya'nın eşi kraliçe Nikkalmati ve onun oğulları tarafından özellikle Tanrıça NIN.GAL için kutlanan bir ritüelde ilk kez geçmiştir. Tanrıça'nın adı; "Tanrı Teşup'un ve Tanrıça Hepat'ın kaluti listelerinde" genellikle Tanrıça İshara'dan ve Tanrı Umbu'dan sonra, Tanrıça Allani ve Tanrıça İstar'dan önce geçmiştir. Metinlerin ilgili kısımlarında Tanrıça Nikkal için içildiği ve bir ince ekmeğin parçalanılarak kutsandığından bahsedilmiştir. Ayrıca Hitit devlet antlaşmalarının tanık listelerinde tanrılar/tanrıçalar arasında nadirde olsa bu tanrıçanın adıyla karşılaşılmıştır. Hitit kralı IV. Tuthaliya ile Tarhuntaşsa kralı Ulmi-Teşup arasında yapılan antlaşmanın tanık listesinde ve yine adı geçen büyük Hitit kralının Tarhuntaşsa kralı Kurunta ile yaptığı ve "Bronz Tablet" olarak isimlendirilen antlaşmanın tanık listesinde, "Yeminin Kraliçesi¹⁴" unvanıyla antlaşmaya tanıklık eden tanrıçalar arasında adı geçmiştir (Aslantürk, 2017, s. 23, 30). Tanrıça Nikkal Yazılıkaya'da 54 numaralı kabartma ile tasvir edilmiştir (Ünal, 2003, s. 88; Taracha, 2009, s. 95; Seeher, 2011, s. 78).

Yazılıkaya'da tasvir edilen kadın figürlerinde olduğu gibi tanrıçanın baş ve vücudu profilden verilmiştir. Saçları uzun ve örgülü olup omuzlarından aşağıya inmektedir. Başında ise çıkıntılı yüksek başlık görülmektedir. Tanrıça tipik Hitit tarzı uzun, pilili ve kemerli etek, üstüne ise bluz ve pelerin giymiştir. Önü açık pelerinin bir kenarı sağ kolundan ayakucuna kadar uzanmaktadır. Sağ elini yumruk şeklinde öne uzatmış, sol eli ise açık ve çene hizasına kaldırmıştır. Ayağında ise sivri ucu yukarı kıvrık ayakkabı vardır (Aslantürk, 2017, s. 31) (Res. 2, 3).

---

¹⁴ "...Tanrı Ninatta ve Kulitta, Yeminin Kralı Ay Tanrısı, Yeminin Kraliçesi NIN.GAL, Aruşna şehri Tanrı İshara'sı..." şeklinde sıralanmaktadır (Karauguz, 2018, s. 83).

Resim 2: Yazılıkaya tanrıçalar çizimi (Seeher, 2011, s. 74) (Kabartma No: 49-55).

Resim 3: Tanrıçalar Šaluš, Tapkina, Nikkal ve kim olduğu belirlenememiş bir tanrıça. (Seeher, 2011, s. 77) (Kabartma No: 52-55).

Hurrilerin en önemli tanrıçalarından bir diğeri de *Šauška*'dır. Hurrice adı “büyük, yüce (tanrıça)” anlamına gelen (De Martino, 2006, s. 92) tanrıça ilk kez III. Ur Dönemi'nde görülmüş ve bu tanrıçaya MÖ 8. yüzyılın sonuna kadar tapılmıştır. Tanrı Tešup'un kız kardeşidir. Ninive kenti ile ilgili olarak geçen *Šauška*, Mezopotamya'nın aşk ve savaş tanrıçası *İstar* ile özdeşleştirilmiştir (Karauğuz, 2015, s. 44; Wilhelm, 1989, s. 51). Sumer'de *İnanna*, Babil'de *İstar*, Hurri panteonunda *Šauška* olarak adlandırılmıştır. Hurriler aracılığı ile Hitit panteonuna girmiş ve burada *Šauška* adıyla çeşitli varyasyonlarda tapınım görmüştür. Bu tanrıça ile ilgili Boğazköy metinlerinde önemli bilgilere rastlanmıştır (Gökçek & Pekşen, 2021, s. 367, 368). *Šauška* genellikle dişi olarak betimlenmiştir. Ancak erkek olarak temsil edilmiş örnekleri de vardır. Örneğin; Yazılıkaya 38 numaralı kabartmada kanatlı ve eril görünümde Hurri kökenli yardımcıları *Ninatta* ve *Kulitta* ile birlikte erkek tanrılar arasında tasvir edilmiştir (Seeher, 2011, s. 60; Akurgal, 1995, s. 83) (Res. 4-6). Hurri ve Hitit inanç dünyasında tanrıçanın eril ve savaşçı özelliği daha ağır basmaktadır (Bryce, Hitit dünyasında yaşam ve toplum, 2003, s. 162, 163). Hem dişi hem de erkek özelliklerinden dolayı *Šauška*'nın androjen (hem kadınsı hem de erkeksi özellikleri olan) bir tanrı olarak kabul edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Ancak ne tasvirleri ne de metinler bu varsayımı desteklememektedir. Tanrıça, erkek ya da dişi kılığına girip uygun

niteliklerle donatılsa da hiçbir zaman ikisiyle birleştirilmemiştir. Dolayısıyla çift cinsiyetli olarak yorumlanmamaktadır (Wegner, 1981, s. 47). En önemli kült merkezleri arasında Fırat Nehri'nin yukarısında bulunan Šamuha kenti, Suriye'nin kuzeybatısında bulunan Hattarina, Kizzuātna'da bulunan Laḫazantiya ve muhtemelen Šamuha yakınlarında bulunan Tameninga kenti yer almaktadır (Aslantürk, 2013, s. 559).

III. Hattuşili döneminde Šauška/Ištar kültüne verilen önem hat safhaya ulaşmıştır. Otobiyografi niteliğinde olan III. Hattuşili Savunması'nda, Šauška/Ištar'ın bu kralın hayatındaki yeri anlaşılmaktadır. Babası II. Murşili hasta bir çocuk olan küçük oğlu Hattuşili'yi iyileştirici özelliği bulunduğu inanılan Šamuha Šauška/Ištar'ına rahip olarak vermiştir ve tanrıça kralın koruyucu ilahıdır. III. Hattuşili evliliğini dahi Šauška/Ištar kültüyle ilişkili olan Puduhepa ile gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla kral çocukluğundan itibaren Šamuha Šauška'sının kültürünün etkisi altındadır (Demir, 2016, s. 45, 46).

Resim 4: Kanatlı olarak tasvir edilmiş, genelde tanrıça olarak betimlenen Šauška'nın (Ištar) eril görünümündeki tasviri ve bilgelik tanrısı Ea. (Seeher, 2011, s. 59). (Kabartma No: 38-39)

*Resim 5: Tanrıça Šauška'yı (eril) takip eden hizmetkârları Ninatta ve Kulitta. (Seeher, 2011, s. 59)
(Kabartma No: 36-37).*

Resim 6: Šauška'nın hizmetkârları Ninatta ve Kulitta'nın alçı kopyası. (Seeher, 2011, s. 59)

Tanrıça *İšhara* Anadolu'da bilinen Hurri kökenli tanrıçalardan biridir. Ayrıca Hitit panteonunda tanrıçalar arasında ismi geçen önemli konuma sahip bir tanrıçadır. Tanrıça *İšhara* kültürünün ilk olarak Kuzey Suriye ve Kizzuwatna'da ortaya çıktığı ve o bölgenin en önemli tanrıçası olduğu bilinmektedir. Boğazköy metinlerinden yola çıkılarak *İšhara*'nın Hititlerde tarımsal faaliyetlerle bağlantılı bir bitki tanrısı olduğu sonucuna varılmıştır. Kuzey Suriye ve

Mezopotamya'dan Hurriler aracılığıyla Hitit panteonuna geçen Tanrıça İşhara'nın hastalık/şifa veren, yer altı, bitki, dağ, ırmak, su kaynağı, yeminin kraliçesi, cinsellik/çoğalma, lanetleme, günah, kan, cinayet, kirlilik ve kötülüklerden arındırıcı gibi özelliklerinin olduğu bilinmektedir (Murat, 2009, s. 160-188). Yazılıkaya'da 50 numaralı kabartmanın İşhara'ya ait olabileceği ileri sürülmektedir (Taracha, 2009, s. 95). Ancak Tanrıça İşhara'nın insan biçimli tasvirinin belli olmadığı, hayvan biçiminde akrep sembolüyle daha çok bağlantılı olduğu kabul edilmektedir (Kuzuoğlu, 2016, s. 32). Tanrıça İşhara'nın adı, yazılı kaynaklarda ^dİş-ha-ra, Ař-ha-ra yada Eş-ha-ra olarak geçmektedir. Bu ismin şhr yani "siyah olmak" köküyle de ilişkili olabileceği düşünölmektedir (Duymuş, Florioti, 2016, s. 18; dipnot:11). Bir diğer tanrıça, Yeraltı (ölüm) tanrıçası *Allani*'dir. İsmi Hurri dilinde "allai" kelimesiyle bir bağlantılıdır (Wilhelm, 1989, s. 55). Allani Hurrice "kadın, hanım, sahibe" anlamına gelen "allai" den "-ni" eki ile türetilmiştir (Arıkan, 1998, s. 49).

Tanrıça *şala* ise Hitit çiviyazılı metinlerde şalaş ya da şaluş Tanrı Kumarbi'nin eşi olarak geçmektedir. Tanrıça'nın adının Hurrice "şala-kız çocuğu" ile bağlantılı olduğu düşünölmektedir. Yazılıkaya'da 52 numaralı kabartma bu tanrıçaya aittir. Yazılıkaya'da tasvir edilmiş diğer kadın figürleriyle benzer biçimde betimlenmiştir (Aslantürk, 2013, s. 678-681) (Res. 7).

Resim 7: Tanrıçalar şaluş, Tapkina, Nikkal ve kim olduğu belirlenememiş bir tanrıça. (Seeher, 2011, s. 77) (Kabartma No: 52-55).

Tanrı Ninurta'nın eşi olan Tanrıça *Nabarbi*, önemli Hurri tanrıçaları arasındadır. Tanrıçanın adının "Otlak Tanrıçası" olduğu düşünölmektedir. Ancak tanrıçanın adının bugün Habur Bölgesi'nde bulunan Nauar şehri'nin adından türemiş olabileceği ihtimal dahilindedir. Tanrıça *Nabarbi*'nin adı ilk kez Orta Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen Hitit çiviyazılı metinlerde görölmüştür. Hurrilere ait olan "Ağzın temizlenmesi" bir başka deyişle ruhun her türlü

günahtan arındırılması yani tövbe edildiği ve “azu” (kahin, bakıcı, sihirbaz) tarafından gerçekleştirilen, itkalzi adlı ritüelde bu tanrıça önemli bir rol oynamaktadır. Tanrıça İstar ve Tanrıça Nabarbi'nin sularının oldukça önemli olduğu bu ritüelde tanrıçanın adıyla sıkça karşılaşmıştır (Aslantürk, 2015, s. 63). Ayrıca Hitit devlet antlaşmalarının tanık listelerinde antlaşmaya tanıklık eden tanrılar ve tanrıçalar arasında nadiren de olsa bu tanrıçanın adı geçmiştir. Hitit İmparatorluk Dönemi krallarından I. Šuppiluliuma ile Mitanni Kralı Šattiuaza arasında yapılan “Šattiuaza Antlaşması”nda antlaşmaya tanıklık eden tanrılar listelerinde hem Hitit tanrıları hem de Hurri tanrıları arasında yer almıştır. Tanrıça Nabarbi Yazılıkaya'da 51 numaralı kabartmada tasvir edilmiştir (Ünal, 2003, s. 88; Taracha, 2009, s. 95; Seeher, 2011, s. 75). Yine Yazılıkaya'daki diğer kadın figürleri gibi alışılmış betimleme tarzında yapılmıştır. Ancak tasvir edilen figürün baş kısmının üzerinde niş vardır (Aslantürk, 2015, s. 68) (Res. 8).

*Resim 8: Tanrıça Allatu, belirlenememiş bir tanrıça ve Tanrıça Nabarbi (Seeher, 2011, s. 76)
(Kabartma No: 49-51).*

Hurri doğum ve kader tanrıçaları *Hudena* ve *Hudellurra* Mezopotamya'nın doğum ve kader tanrıçalarıyla özdeşleştirilmiştir (Archi, 2013, s. 19). Tanrıça Hudellurra, Mezopotamya'nın Ana Tanrıçası DINGIR.MAH/NIN.TU'ya eşitlenmiştir. Hititler onu Hannahanna adıyla kutsamışlardır. Tanrıça Hudena ise Gulšeš¹⁵ ile eşitlenmektedir. Hititçe-Hurri kurban listelerinde Hudena ve Hudellurra'nın adı İshara ve Allani'den sonra geçmektedir. Bu tanrıçalar, tanrı ve tanrıça sıralamasında genellikle Hepat(-Muşuni) ile bağlantılıdır. Yazılıkaya'da 47 numaralı kabartma Tanrıça Hudena'ya, 48 numaralı kabartma ise Tanrıça Hudellurra'ya aittir. Her iki kabartmada baş ve vücut profilden işlenmiş, alışılmış betimleme tarzında yapılmıştır. Ancak Tanrıça Hudena'nın eteği alışılmışın dışında düz;

¹⁵Hurri tanrıçaları Hudena ve Hudellurra'ya benzeyen kader tanrıçaları DINGIR.MAH^{MEŞ/HIA} Gulšeš “Yeryüzü'nün Güneş Tanrıçası”yla ilişkilendirilmektedir (Taracha, 2009, s. 109).

Tanrıça Hudellurra'nınki ise pililidir. Tanrıça Hudellurra sağ elini yumruk şeklinde öne uzatmış; sağ eli ise açık ve çene hizasına kaldırmıştır. Ayağında ise ucu yukarı kıvrık ayakkabılar vardır. Tanrıça Hudena'nın kabartması tahrip olduğu için elleri ve ayakları belli değildir (Aslantürk, 2013, s. 523, 524).

Tanrıça *Taru Takidu* ise önceleri Hatti'nin Taru'suna eşitlenmiştir. Ancak Tanrıça Hepat'ın kadın hizmetkârı olduğu bilinmektedir. Tanrıça Takidu Ullikummi şarkısında Fırtına Tanrısı'nın tarafını tutan tanrı ve tanrıçalar arasında sayılmış, Tanrıça Hepat'ın kaluti listelerinde adı geçmektedir. Yazılıkaya'da 46a numaralı kabartmada tasvir edilen tanrıça oldukça tahrip olmuştur. Sadece adının yazılı olduğu hiyeroglif işaretleri belirgindir. Bu hiyeroglif işaretleri arasında uzun kulaklı bir tavşan betimlenmiştir (Aslantürk, 2013, s. 713, 714). Hurri tanrılarını ve tanrıçalarını MÖ 3. binyıla kadar takip etmek mümkündür. Ancak yerel kaynakların az olması, Emar, Ugarit ve Alalah belgelerinin sınırlı imkânlar tanınması nedeniyle, Suriye'deki Hurri kültürleri hakkında yeterli bilgi elde edilememiştir. Bu sebeple Boğazköy belgelerinin önemi daha da artmaktadır (Kıymet, 2013, s. 128). Diğer taraftan MÖ 2. binyıldaki başlıca Hurri merkezlerine bakacak olursak Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin ile Kerkük arasındaki bölgede Hanigalbat, Tell Feheriye, Şagar, Bazar Tell Brak, Tell Riman ve Kerkük'ün güneyinde Nuzi'dir. Ayrıca Alalah, Ugarit, Habur Irmağı'nın güneyinde, Fırat Irmağı kıyısında Mari'de Sami halklarla birlikte Hurriler de yaşamışlardır. Daha önce de bahsedildiği gibi yazılı kaynaklarda Mitanni Devleti'nin merkezi olarak geçen Waşukanni kentinin yeri tespit edilememiştir. Ancak bu kentin Habur Irmağı ile Fırat arasındaki bölgede olduğu tahmin edilmektedir (Akurgal, 2005, s. 173). Kesin bir bilgi olmamakla birlikte Waşukanni kentinin Urfa Ceylanpınar yakınlarında olduğu düşünülmektedir (Bingöl, 2014, s. 125).

Hurrilerin maddi kültürü, sosyal, dini ve edebi kültürü kadar eklektiktir. Hurriler, Zagros Dağları eteklerinden Akdeniz kıyılarına kadar çeşitli kültürel sınırlara yayılmış ve asimile olmuşlardır. Dolayısıyla maddi kültür kategorilerinde, zaman ve mekândaki bu dağılıma uyan sanatsal bir süreklilik yoktur. MÖ 2. binyılın sonlarında küçük sanatlarda da bu tekdüzellikle karşılaşmakta ve Hurrilerin sınırlarını aşmaktadır. Bereketli Hilal üzerindeki Mitanni egemenliğinin bir sonucu olarak gelişen uluslararası ticaret, cam, mühür ve seramiğin üretimindeki teknolojik yeniliklerin birçok yere yayılması için itici güç sağlamıştır. Dolayısıyla "Hurri sanatı" yerine sadece "Mittani sanatı"ndan söz etmek bir anlamda yanlıştır. Yeni modalar ve teknikler yerel geleneklere uyarlanmış olsa da bölgesel farklılıklar sürdürülmüştür (Wilhelm, 1989, s. 80).

Sonuç

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda MÖ 3. binyılın başlarından itibaren yaklaşık iki bin yıl boyunca yaşayan Hurrilerin Anadolu tarihinde önemli bir yeri vardır. Hurriler kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'ndan güneyde Kerkük, Musul'a, doğuda Zagros Dağları'ndan batıda Orta Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Çok geniş bir alana yayılmış olmaları yaşadıkları dönemde kültürel anlamda birçok toplumu etkileşimde bulduklarını göstermektedir. Özellikle Mezopotamya ile Anadolu arasında bir tampon görevi sürdürmüş ve Mezopotamya'nın birçok kültür ögesini Anadolu coğrafyasına aktarmışlardır. Dolayısıyla Anadolu'ya yeni fikirler ve farklı gelenekler getirmişlerdir.

Hurriler, MÖ 2. binyılın ortalarında yönetici sınıfın Mitanniler'den, halkın büyük bir kısmının Hurrilerden oluştuğu Hurri-Mitanni Devletini kurmuşlardır. Öyle ki bu devlet, Yakın Doğu'da Mısır'dan sonra ikinci büyük siyasal güç olmuştur. Ancak Asur'un bölgede yeniden söz sahibi olmasıyla Mitanni egemenliğine son verilmiştir. Yine de Hurrilerin kültürel yönden etkileri bölgede uzun süre devam etmiştir. Özellikle Eski Anadolu'da Hurri kültür etkisi yoğun ve açık bir şekilde izlenebilmektedir. Hurriler ve Hititler sürekli etkileşim içinde olmuş politik, dini ve kültürel ilişkiler geliştirmişlerdir. Hititleri dil, din, edebiyat, mitoloji, büyü, tıp gibi konularda etkilemişlerdir. Ayrıca Hurri kültürünün Hititler üzerindeki etkisi, bazı Hitit hanedan üyelerinin Hititçe isimlerin yanında Hurrice isim almalarıyla da görülmektedir. Hurriler, savaş ve ulaşım alanlarında önemli bir unsur olan "at yetiştiriciliğinde" de önemli bir yere sahiptir. Öyle ki Hititler Mitanni'den Kikkuli isimli bir at eğitimcisini Hattuşa'ya davet ederek ona Hitit dilinde bir "At Eğitimi Uzmanlık El Kitabı" yazdırtmışlardır. Kikkuli metninin dünyanın ilk bilimsel at eğitim kitabı olduğu kabul edilmektedir.

Hurriler, tarihleri boyunca yabancı tanrılarla karşılaşmış, onları kendi panteonlarına kabul etmiş ve bazen de benzer nitelikteki tanrılarıyla birleştirmişlerdir. Bu konudaki bilgiler Hurri kaynaklarının sınırlı olmasından dolayı Hitit çivi yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Hurriler, Mezopotamya toplumlarının din anlayışlarını doğrudan benimsemiş ya da kendi inançlarına uydurarak kabullenmişlerdir. Benimsedikleri din anlayışlarını da bu bölgelerde yaşayan diğer toplumlara yavaş yavaş kabul ettirmişlerdir. Dolayısıyla MÖ 2. binyılın ortalarında Hurri dini bir taraftan Hitit dünyasında, diğer taraftan sahip oldukları mitoloji, tapınma sistemi ve panteonlarıyla Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de yaşayan toplumlar tarafından geniş ölçüde kabul görmüştür. Hurrilerin yayıldıkları bölgelerde etkileşimde buldukları kültürlerin çok çeşitli olması nedeniyle Hurri panteonu, mitolojileri ve kültürleri homojen kalmamıştır. Hurri panteonundaki yabancı tanrılara bakıldığında bu etkileşim net bir şekilde görülmektedir.

Hurriler kült uygulamalarında bazı metinler müzik eşliğinde ilahiler gibi okunmuştur. Bu bağlamda dünyanın en eski şarkısı bir Hurri İlahisi kabul edilmektedir. Ras Şamra antik kentinde bulunmuş olan Hurri İlahisi'nin yazılı olduğu tablette ilahinin sözleri Hurrice, notaları Akadca yazılmıştır. Bu tablet dünya müzik tarihinde bestecilerin isimlerinin öğrenildiği ilk örnektir. Zira bu tablette dört Hurri bestecisinin ismi geçmektedir. Ayrıca Eski Yunan'a atfedilen müzik teorisinin MÖ 1400'de, Pisagor'dan bin sene önce yaşamış Hurriler tarafından bulunduğunu göstermektedir. Hurri tanrılarını ve tanrıçalarını MÖ 3. binyıla kadar takip etmek mümkündür. Mezopotamya tanrı ve tanrıçalarını benimseyen Hurriler, onları Anadolu'ya aktarmışlardır. Hurri dininin etkileri Hitit resmi panteonunda özellikle Yazılıkaya kabartmalarında görülmektedir. Hitit panteonun tanrıları ve tanrıçaları Hurri sistemine göre dizilmişlerdir. Yazılıkaya A odasında yer alan tanrılar Hurri panteonunun çekirdeği gibidir. Hurrilerin maddi kültürü, sosyal, dini ve edebi kültürü kadar eklektiktir. Hurriler, Zagros Dağları eteklerinden Akdeniz kıyılarına kadar çeşitli kültürel sınırlara yayılmış ve asimile olmuşlardır. Dolayısıyla maddi kültür kategorilerinde, zaman ve mekândaki bu dağılıma uyan sanatsal bir süreklilik yoktur. MÖ 2. binyılın sonlarında küçük sanatlarda da bu tekdüzelikle karşılaşmakta ve Hurrilerin sınırlarını aşmaktadır. Sonuç olarak Hurriler, Güney Mezopotamya'dan gelen Sumer-Sami kültürlerini benimseyip, kendilerinden bazı öğeler katarak bu kültürü Anadolu'ya ve Doğu Akdeniz'e aktarmışlardır. Kültürler arasında bir köprü görevi üstlenmiş ve bu kültürlerin Eskiçağ'ın batı dünyasına geçmesinde etkili olmuşlardır. Dolayısıyla Hurrilerin dünya tarihine yön veren toplumlar arasında olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar

- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit uygarlıkları*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu kültür tarihi*. Tübitak Yayınları.
- Alp, S. (2001). *Hitit çağında Anadolu*. Tübitak Yayınları.
- Alpaydın, R. (2020). Batı müziğinin Yakın Doğu kökleri. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 3 (1), s. 149-156.
- Alpman, A. (1980). Hurriler'de ulusal panteon ve yerel panteonlar. *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13 (24), s. 115-122.
- Alpman, A. (1981). Hurriler. *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(25), s. 283-312.

- Alpman, A. (1998). Anadolu'da Hurriler. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, (s. 27-37).
- Archi, A. (2013). The West Hurrian pantheon and its background. B. J. Collins, & P. Michalowski (Dü) içinde, *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman* (s. 1-21). Lockwood Press.
- Arıkan, Y. (1998). Hitit dini üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38 (1-2), 271-285.
- Arıkan, Y. (1998). Hitit dualarında geçen bazı tanrı adları. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, (s. 45-51).
- Aslantürk, N. (2013). *Hitit belgelerinde Hurri tanrıları ve onların kültleri. (Doktora Tezi)*. YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>) adresinden alındı
- Aslantürk, N. (2015). Hitit metinlerinde geçen Hurri tanrı çiftleri: “Nabarbi-Şuğala” “Urşui-İşkalli. *Turkish Studies*, 10 (1), 59-82.
- Aslantürk, N. (2017). Hitit belgelerinde geçen Ay Tanrıçası Nikkal ve Hurrice atribüleri. *Journal of Turkish Studies*, 12 (19), 17-42.
- Aslantürk, N. (2018). Eski Yakın Doğu dünyasında kaybolmuş bir kavim Hurriler. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (64), 64-71.
- Bingöl, A. (2014). Hurri'lerin siyasi organizasyonları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 115-134.
- Bossert, H. T. (1951). Hitit hiyeroğlif metinlerinde Tanrıça Hepat. *Belleten*, 15 (59), 324-332.
- Brandau, B. S. (2004). *Hititler: bilinmeyen bir dünya imparatorluğu*. Arkadaş Yayınları.
- Bryce, T. (2003). *Hitit dünyasında yaşam ve toplum*. Dost Kitabevi.
- Bryce, T. (2003). *Letters of the great kings of the Ancient Near East: The royal correspondence of the Late Bronze Age*. Routledge.
- Bryce, T. (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press.

- Çapar, Ö. (1979). Roma tarihinde Magna Mater (Kybele) tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29 (1-4), 167-190.
- Çelik, D. (2014). Alaca Höyük. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*(38), 92-105.
- De Martino, S. (2006). *Hititler*. Dost Kitabevi.
- Demir, O. (2016). *Hitit Döneminde Anadolu'da İstar-Šauška Kültü* [Yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi]. YÖK Tez.
- Dinçer, M. (2018). *MÖ 2000'de Önasya'da yaşayan Hurrilerin siyasi, sosyal ve kültürel tarihi* [Doktora tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi]. YÖK Tez.
- Duchesne-Guillemin, M. (1984). *A Hurrian musical score from Ugarit: the discovery of Mesopotamian music*. Undena Publications.
- Dumbrill, R. (2019). *Semitic music theory*. Londra. ICONEA Publications.
- Duymuş, Florioti, H. H. (2016). Arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında Eski Mezopotamya'da akrep sembolü. H. H. Duymuş, Florioti içinde, *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar* (s. 13-32). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fulco, W. J., & Barnabe, A. (2005). Hurrian religion. L. Jones (Dü.) içinde, *Encyclopedia Of Religion Second Edition* (C. 6). Thomson Gale.
- Gökçek, L. G., & Pekşen, O. (2021). Hitit panteonunda Mezopotamyalı bir Tanrıça: İnanna/İstar. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Dü) içinde, *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (s. 363-385). Değişim Yayınları.
- Işıklı, M. (2015). Karaz Kültürü'nün Ortaya Çıkış Hikayesi. *Şehr-i Kadim Aziziye-Edebiyat, Tarih, Kültür, Sanat Dergisi* (4), 46-53.
- Karauğuz, G. (2015). *Hitit mitolojisi*. Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2018). *Boğazköy ve Ugarit çivi yazılı belgelerine göre Hitit Devleti'nin siyasi antlaşma metinleri*. Çizgi Kitabevi.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Kıymet, K. (2013). *Hitit kültüründe Hurri etkisi* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez.
- Kıymet, K. (2019). Hititler'in Hurri Tanrılarını benimsemesinin kronolojisi. A. Süel (Dü.), *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 8-14 Eylül 2014)*. içinde 1, s. 459-485. T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya tarihi: Başlangıcından Perslere kadar*. İletişim Yayınları.
- Kuhr, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakınoğu M.Ö. 3000-330 (C. 1)*. (Çev. D. Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuzuoğlu, R. (2016). Eski Asur kaynaklarında Tanrıça İshara ve akrep sembolü. *Archivum Anaticum*, 10 (1), 29-54.
- Landsberger, B. (1945). Sümerlerin kültür sahasındaki başarıları. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 3 (2), 137-149.
- Lloyd, S. (1998). *Türkiye'nin tarihi - Bir gezginin gözüyle Anadolu uygarlıkları*. Tübitak Yayınları.
- Memiş, E. (1986). Anadolu'nun Eski Şark ve Eski Garp dünyaları arasındaki yeri. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (1), 59-64.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye tarihi (en eski devirlerden Pers istilasına kadar)*. Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2018). Hurri-Mitanni ortaklığının Eski Yakın Doğu tarihine yansımaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (15), 296-303.
- Murat, L. (2009). Goddess İshara. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (45), 160-188.
- Popko, M. (1995). *Religions of Asia Minor*. Academic Publications Dialog.
- Roaf, M. (1990). *Cultural atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Fact on File.
- Saltuk, S. (1997). *Arkeoloji sözlüğü*. İnkılâp Yayınları.
- Seeher, J. (2011). *Taşa yontulu tanrılar-Hitit kaya tapınağı Yazılıkaya*. Ege Yayınları.
- Taracha, P. (2009). *Religions of second millennium Anatolia (C. 27)*. Otto Harrassowitz Verlag.

- Uncu, E. (2013). Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü. *History Studies*, 5 (1), 349-366.
- Ünal, A. (1997). Hurriler, Hurri tarihi, kültürü ve arkeolojisiyle ilgili yeni buluntular ve gelişmeler. *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (s. 11-35). içinde T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetler Müzesi.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde Anadolu II*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2013). Eski Anadolu'da at: Hititçe Kikkuli at eğitimi metinleri ve "tavlaya çekmek" le ilgili teknik bir ayrıntı. *Çorum Kültür Sanat: Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, (2), 40-66.
- Ünal, A. (2016). *Hititlerde ve Eski Anadolu toplumlarında din, devlet, halk ve eğlence*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da teokratik devlet düzeni (Hitit ve Urartu)*. Berikan Yayınevi.
- Wegner, I. (1981). *Gestalt und kult der Istar-Šawuška in kleinasiien* (C. 3). Neukirchener Verlag.
- Wilhelm, G. (1989). *The Hurrians*. Aris & Phillips Press.
- Wilhelm, G. (2008). Hurrian. R. D. Woodard (Dü.) içinde, *The Ancient Languages of Asia Minor* (s. 81-104). Cambridge University Press.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun etno arkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında kırsal kesimin sosyo-ekonomik yapısı*. Homer Kitabevi.
- Yiğit, T. (1997). Eski Anadolu kentlerinden Luhuzatia/Lawazantiya'nın tarihi ve lokalizasyonu üzerine. *Bellekten*, 61 (230), 1-14.
- Yiğit, T. (2005). Hurrilere ilişkin Hititçe çivi yazılı belgelerdeki ilk kayıtlar. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38), 55-69.
- Yıldırım, E. (2016). Hitit kaynaklarına göre Mezopotamya inanç sisteminin Hurri mitoloji anlayışına etkisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35 (59), 1-20.
- Yıldırım, E. (2019). Hitit kaynaklarında Hurrilerin yaşadıkları coğrafya ile kültürleri arasındaki bağlantılar. A. Süel (Dü.), *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 08-14 Eylül 2014)*. içinde 2, s. 1229-1256. T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.